
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.61.2 (477.51)»16»

DOI 10.31654/2520-69-66-2022-21f-107-11-31

Самойленко Г. В.

доктор філологічних наук, професор кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики факультету філології, історії та політико-юридичних наук Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Барокова своєрідність у творах письменників Чернігівської літературної школи XVII ст.

У статті на широкому науковому та фактичному матеріалі розкриті основні ознаки функціонування у другій половині XVII ст. у Чернігіві літературної школи, до якої входили Л. Баранович, І. Галятовський, І. Орновський, І. Величковський, Д. Туптало, Л. Крщонович, уперше визначені її основні ознаки: 1) наявність яскравої особистості, яка об'єднала навколо себе інших письменників; 2) їх активна участь у громадському житті України; 3) тематична і жанрова спільність їх творів та національна самобутність; 4) єдиний творчий метод – бароко, який визначав стильову та методологічну спрямованість їх творчості; 5) наявність видавничої бази, що сприяла популяризації творів письменників. Особливо увага звернена на тематичне багатство творів, яке було тісно пов'язане з життям суспільства того часу, героїчною боротьбою українського народу, козаків з турками, татарами, польською шляхтою та військами Московії за національну незалежність, за твердження миру на землі. Значна увага приділена стилю бароко, яким пронизана вся творчість чернігівчан, різним типам мислення авторів та багатству форм обрамлення тексту. Указано на значення творчості представників Чернігівської літературної школи, їх творчого методу на подальший розвиток української літератури XVIII ст.

Ключові слова: Чернігів, літературна школа, Л. Баранович, І. Галятовський, І. Орновський, І. Величковський, Д. Туптало, Л. Крщонович, бароко, тематика, жанри, типи мислення.

Унікальним явищем літературного життя в Україні у XVII ст. була чернігівська літературна школа на чолі з видатним духовним та громадським діячем Лазарем Барановичем. До цієї школи входили провідні художники слова цього часу: Іоаникій Галятовський,

Дмитро Туптало, Іван Величковський, Іван Орновський, Олександр Бучинський-Яскольд та інші [1, с. 16–34].

У літературознавстві це зібрання письменників Чернігова називають по-різному. Професор М. Сунцов у своїй монографії «Лазар Баранович» зазначає: «У галузі літератури він виступив головою й керівником певного освіченого й патріотичного гуртка письменників. Він був з'єднувальною ланкою між літературними й науковими працівниками, викликав їх до літературної діяльності і частково регулював її, керував нею через просвічені, повні життєвого досвіду і добродушності поради і научення. Баранович входив у стосунки з людьми пера, підтримував їх на випадок нужди морально, а часом матеріально і сам шукав у них духовної підтримки. Але це один бік стосунків Л. Барановича зі своїми чернігівськими сучасниками. Ці зв'язки набагато глибші. І пов'язані вони були з утвердженням у Чернігові, завдяки творчості письменників цілої літературної школи, яка об'єднала їх усіх, завдяки стилю бароко та іншим характерним для школи творчими рисами» [2, с.1].

На жаль, у ХХ ст. це твердження про чернігівську літературну школу в наукових працях не згадувалося. Літературознавці, аналізуючи діяльність окремих письменників Чернігова, дають свої визначення. Так, І Радишевський, говорячи про Л. Барановича, наголошує, що він «об'єднав навколо себе діячів Києво-Чернігівського культурного осередку» [3], а В. Кречотень, характеризуючи діяльність Івана Величковського, зазначає, що він «перебував у колі сподвижників Лазаря Барановича» [4]. До «Києво-Чернігівського культурного осередку» В. Маслюк відносить і Олександра Бучинського-Яскольда [5]. А. Марков вводить поняття *поети кола Лазаря Барановича* [10].

Валерій Шевчук, відомий поет-перекладач і дослідник древніх текстів, присвятив чернігівським літераторам статтю «Співці музи Роксоланської в Чернігові (Києво-Печерський осередок поетів другої половини XVII та першої половини XVIII ст.)» у книзі «Дорога в тисячу років» [6, с. 126–134]. Згадуючи цю свою статтю у вступі до «Повного зібрання творів Івана Величковського» [7, с. 5] В. Шевчук пише, що школа починається таки від Лазаря Барановича, якого 8 березня 1657 р. висвячено на чернігівського єпископа. При цьому дослідник згадує проф. М. Сунцова. А далі у цій же статті про І. Величковського її автор знову користується поняттям «поети кола Л. Барановича».

Усе це не випадково, бо у літературознавстві нема чіткого визначення поняття «літературна школа». В. Лесин і О. Пулинець у

«Словнику літературних термінів» [8] під школою розуміють «тенденції ідейно-художньої особливості, манеру письма» й називають для прикладу «шевченківську», «франківську», «пушкінську», «некрасівську» школи і, таким чином, зводять сутність школи до традицій видатного письменника.

У навчальному посібнику «Теорія літератури у зв'язку з проблемами естетики» читаємо: «За певних обставин у рамках одного літературного напрямку часто утворюються групи письменників, споріднених і за естетичними, і за суспільно-політичними поглядами. Тому ідейно-естетичну спільність прийнято називати літературною течією. Літературну течію, до якої входять найближчі творчі послідовники якого-небудь видатного письменника, зазвичай іменують літературною школою, її представники є одностайними в усіх істотних питаннях художньої творчості [9]». І в цьому визначенні, як бачимо, усе зводиться до наслідування якому-небудь знаному письменникові.

Розгляд життя й творчості літераторів Чернігова, які проживали в один час, дає можливість стверджувати, що в другій половині XVII ст. саме в цьому місті функціонувала літературна школа зі своїми специфічними ознаками. Серед них ми виділяємо такі:

1. Наявність визначної особистості, яка змогла б об'єднати навколо себе літераторів, а саме таким і був Лазар Баранович, видатний церковний і культурний діяч, із діяльністю якого пов'язано багато відкриттів, зокрема слов'яно-латинської школи, друкарні, будівництва храмів тощо. Жодна важлива державна подія у Гетьманській державі не проходила без участі місцеблюстителя православної церкви архієпископа Лазаря Барановича.

2. Активна участь письменників у громадському житті України. Усі чернігівські письменники були в вирі складного життя періоду Національної визвольної війни, утвердження української козацької державності. І тут проявляється їх спільність у соціально-політичному та культурному житті.

3. Тематична, жанрова та мовна спільність їх творів, яку ми розкриємо у подальшому.

4. Єдиний творчий метод, зокрема бароко, який визначав як стильову, так і методологічну спрямованість творчості письменників. Для їх творів була характерна мальовничість, декоративність, орнаменталізм, пишномовність, незвичність (химерність) порівнянь, метафор, гіпербол тощо. Майже всі письменники не лише користувалися прийомами бароко, а й розвивали в своїй практичній діяльності його теоретичні основи.

5. Наявність друкарської бази, що сприяла розповсюдженню творів письменників школи. І в цьому напрямку багато зробив Л. Баранович, заснувавши і оберігавши від Священного синоду Московії друкарню, залучивши до її роботи І. Галяровського, І. Величковського, Л. Крщоновича та ін.

При цьому слід зауважити, що при зникненні однієї із ознак губиться єдність школи, і про це свідчить літературне життя в Чернігові на початку XVIII ст., хоча в цей період жив і працював визначний церковний і культурний діяч архієпископ Іван Максимович, церковний діяч і письменник Ігнатій Максимович, священники й письменники Петро Армашенко, Ігнатій Максимович, Йоасаф Горленко, Ілля Турчиновський, Іпполіт Вишенський та інші, але між ними уже не було тієї єдності, яка спостерігалася за Лазаря Барановича [1, с. 35–41].

Серед виділених нами ознак у творчості письменників чернігівської літературної школи деякі мають художньо-естетичну спільність і відграють значну роль в загальноукраїнському літературному контексті. Те, що було закладено чернігівськими художниками слова, знайшло своє продовження, розвиток і сприяло в подальшому збагаченню літератури XVIII ст.

Письменники Чернігова – це митці, що всі теми, які вони висвітлювали в своїх творах, пропускали через своє специфічне художнє мислення, яке безпосередньо було пов'язане з бароко й давало можливість яскраво, вишукано, збагачено різнобарв'ям тропів зобразити те чи інше явище, в якому діють відповідні персонажі.

У центрі уваги чернігівських літераторів поставала людина. І її зображення залежало не стільки від роду, її титулів, посади, соціального становища чи влади, скільки від її честі, доблесті, відваги, уміння, керуючись своїм розумом, здійснювати вихід із тяжких для неї умов, самовіддачі й чіткої життєвої позиції, яка безпосередньо пов'язана із захистом своєї Вітчизни – України. Героїчне в людині подавалося як продовження традицій попередніх віків.

Крім цього, в літературі бароко з'являється новий герой, якого освітлюють у своїх творах не лише учасники чернігівської літературної школи, а і всі інші представники літературного процесу України XVII–XVIII ст., які керувалися у своїй творчості цим методом. Чернігівські літератори не стояли осторонь і від узагальнюючого філософського осмислення таких понять: людина бароко, розум бароко, ірраціоналізм бароко, лицарі бароко, утопія бароко, козацтво й бароко, краса бароко тощо. Саме на цей специфічний бік у творчості українських письменників другої половини XVII–XVIII ст.

звернув увагу мистецтвознавець і філософ Анатолій Макаров у своїй монографії «Світло українського бароко» (1994). В ній дослідник стверджує: «Справжній, омріяний і вистражданий герой Бароко – це не гордий переможець серед життєвої битви, не щасливий приборкувач примхливої долі, не улюбленець слави і не володар казкових скарбів (хоча всіма цими шляхами він таки пройшов, усе це пережив). Це людина, яка спромоглася подолати в собі, як казав К. Сакович, «тваринну пожадливість», збагнути облудність ідеології ренесансного титанізму, тобто міфа, в центрі якого стоїть сильна людина, вольовий діяч, гордий шукач слави, пошестей і багатства» [10, с. 30]. Саме на ці ознаки героїв у багатьох своїх творах і звертали увагу чернігівчани. Та й вони по своїй життєвій суті були схожі на цей бароковий тип людей.

Чернігівські письменники мали в собі ще одну важливу особливість, про яку говорить А. Макаров: «Людина Бароко – наш духовний прототип. Вона вчиться мислити двома мовами: чіткими логічними означеннями науки і багатозначними образами, алегоріями і символами мистецтва. Одна її мова – це мова тих, хто прагне проникнути в глибокі і часом сумні і страшні для самої людини таємниці природи. Друга її мова – мова молитви, віри у вищий сенс світобудови й людської доброти. У ній відбилася та мудрість, яка з'єднує віки й не дає людині загинути через свій розум, який давно вже посварив її зі світом, природою, Богом, самою собою» [10, с. 62]. Саме цей стан мислення і спостерігаємо в діяннях та творчості Л. Барановича, І. Галаятовського, Д. Туптала, І. Величковського та інших чернігівчан.

Якщо говорити про тематичну спільність і її розкриття у бароковому спрямуванні, то на перший план у них виходить гуманістична ідея, яка перш за все проявлялася у закликах до захисту Вітчизни і її людей, збереження миру. Ця патріотична спрямованість пронизує твори всіх учасників школи. І приклад у цьому подає її глава Лазар Баранович.

Героїкою насичені його вірші, що торкаються теми захисту України від татар і турок, які творили безчинства, заливали українську землю кров'ю («Та ознака в Україні, що земля її в руїні», «Світ на всі боки палає широко»). І поет закликає український народ бути готовим відбити нові набіги ворогів і відстояти незалежність рідної землі:

Народе давній,
Мій руський славний, подбай про свободу,
Дбай краще, бо то
Цінніше злата, який без переводу! [11, с. 176].

Л. Баранович добре розумів, що народ не може жити, а держава існувати без миру, закликав всі народи до єдності у боротьбі за мир. Тож він з великим хвилюванням і високим патріотичним почуттям заявляв. У вірші «У миру немає миру»:

Миру без миру так важко пробути,
Миру мир хоче – у слові це чути! <...>
Мир тож – не мир вже, як миру немає:
Хочеш сьогодні, а завтра вмираєш!

Ще гостріше ця думка звучить у вірші «Світ стрясають грози на людській сльози». Без єдності, без миру не може бути справжнього життя. І прикладом цього служила Україна, де лилася кров у боротьбі проти зовнішніх ворогів, які, мов скажені собаки, кидалися з усіх боків, щоб розтерзати українську землю:

Вже Україну в крові покупало,
Невинним людям над міру припало.
Мед – молоко по землі хай поплинуть,
Люди мечі хай порушать і кинуть!
Хай переглавлять гармати на дзвони,
Щоб дзвоном славить Тебе на всі гони,
Як пожаданий ти мир подаруєш
Що завше дітям своїм офіруєш,
Дай, Пане, миру, дай конче спокою,
Так хочем того по довгому бою! [11, с. 174].

Подібні думки висловлює Л. Баранович і в інших своїх творах: «В світі так ведеться, що лихо сміється», «Ця війна світ розладна», «У миру нема миру» та інші. Увесь цей цикл віршів проникнутий антивоєнним гостропубліцистичним протестом і закликом оберігати землю і життя людей від кривавої і ненажерливої війни.

Поряд з Л. Барановичем ці ж громадянські теми піднімав у своїх творах Іоанікій Галятовський. У своїй знаменитій книзі проповідей «Ключ разумения названной» (1663) автор виступав проти ворогування між слов'янськими народами, закликав до дружби, співпраці. Проповіді письменника по своїй актуальності питань, які він піднімав, переростали релігійні рамки й набували соціально-публіцистичного характеру.

Кожний художник слова Чернігова закликав до миру, злагоди в суспільстві. Дмитро Туптало у своїй «Комедії на день Різдва Христова», використовуючи алегоричні образи, стверджує, що Золотий вік настане лише тоді, коли зникнуть із реального життя Брань, Ненависть, Ярість, Злоба, Плач, Заздрість і на їх місце придуть

Любов, Тихість, Незлобність, Радість, Фортуна. Саме вони будуть сприяти утвердженню на землі добра і злагоди, любові і достатку. Але, щоб все це прийшло, необхідно утвердити на землі мир, який дасть спокійно жити, працювати й творити добро.

Паралельно з темою миру в творах представників чернігівської літературної школи була тема козаччини та її героїчних діянь. Літописна та художня література і в цілому мистецтво всебічно розкрили цю тему. Життя козаків обросло легендами, відбилосся в народних піснях.

Із появою в українському мистецтві бароко, яке ще називають козацьким, утверджується шанобливе ставлення до всього прекрасного, самобутнього, національного, зокрема і до всього героїчного, що пов'язано із боротьбою українського народу за свою свободу.

Козаки й їх героїчні діяння найчастіше були художньо представлені тими митцями, хто безпосередньо був учасником подій, хто все бачив сам, переживав. Тому розповідь письменника про важливі події боротьби козаків за свободу Вітчизни сприймалася близько читачем, бо в ній відбивався той стан, в якому знаходився оповідач як учасник описуваних подій. Підтвердженням цього є вірш Олександра Бучинського-Яскольда «Охоча стежка», в якій поет називає найважливіші епізоди із багатого на пригоди життя козаків й зупиняється в кінці твору на битві з турками 1678 року.

7 липня поет опинився свідком бойової сутички турків та козаків на річці Інгул. У цій звитяжній ситуації митець закликав козаків проявити свою сміливість, відвагу, які б принесли перемогу й заплямували знамено турків з їх місячним сяйвом та повернули втрачені раніше українські землі.

Нездолянними грудьми на них ви ставайте

І границю за Чигрин свою розширяйте.

Боже, місяцю дозволь зламати гострі роги,

Тріумфальний вірш тоді дійде до порога.

А коли од вас при тім візьме він наснагу,

Не втомлюся я співать про вашу відвагу! [12, с. 80].

Військово-батальна тема присутня і в чернігівчанина Івана Орновського, який у своїй книзі «Багатий сад» говорить про звитяжні справи Григорія Захаржевського-Донця, харківського полковника, який на Слобідській Україні звів оборонну лінію, збудував фортецю Ізюм і «мужньо змагався ... із ляхами».

Спритністю Захаржевський Григорій своєю

Прикрасив лавром кривавії рожі,

Голову на одну із бридкою душею

Збив і належно ліг на слави ложі. [11, с. 226].

Як стверджує літературознавець В. Шевчук, жоден похід козацького війська не залишався поза увагою української поезії. Це підтверджують і два томи героїчної поезії XVII ст. «Марсове поле», які надруковані у 1988 та 1989 роках, де знаходимо і твори чернігівських поетів.

Але, оспівуючи героїчні подвиги козаків і розкриваючи військово-батальну тему, значна частина художників слова почала говорити про пагубність війни, результатами якої були гори трупів та море крові. Тобто входить тема мілітаризму, тема протидії війни. І одним із перших, хто затаврував війну як криваву бійню, був Лазар Баранович. Його життя припало на час воєн, час Руїни, час братовбивчої війни, яка розхитувала основи цивілізованого життя. Опираючись на християнські позиції, він заявляє:

Пожалься, Боже, що світ закурився,
Це ж за гріхи Бог на всіх нас озлився!
Брат брату недруг, син батьку ворожий,
Скрізь недовіра, і всі насторожі.
Своєї тіні жахаються люди –
Гріхи се чинять, пануючи всюди.
(«Світ стрясають грози на людській сльози» [11, с. 173])

Знедолену Україну часів Руїни поет зображує у вигляді човна, що потопає у морі крові:

Так, як на човен хвилі налітають,
На Україну лиха нападають.
Ні, іще гірше! Човен воду крає,
А Україна в крові потопає.
Пане, водою правиш і вітрами,
Хай же затихне буря ця над нами!
(«Та ознака в Україні, що земля її в руїні» [11, с. 174])

Подібні думки знаходимо і у Івана Орновського та Лаврентія Крщоновича. Перший зневажливо ставився до тих поетів, зокрема Пилипа Орлика, Стефана Яворського, які оспівували моря крові і прославляли тих, хто мріяв про військову кар'єру. А Лаврентій Крщонович війну проклинав не лише за її страшну і криваву ненажерливість, а й за те, що спонукає ходити з мечем, насаджає мілітаристські погляди суспільству, які суперечать гуманізму, не сприяють розвиткові культури.

Якби міста всі, війною побиті,
В мирі могли без розрухи прожити,
То золотий час собі б заживали

І золотий врожай би збирали.
Так, як було у Сатурнові годи
Як текли злотом Гермусові води.
Люди б забули, що війни бувають, –
Радість справдешню у мирні дні мають.

(«Нащо, Беллоно, мечем впрясалась», переклад Валерія Шевчука [11, с. 83])

У цій поезії Л. Крщонович називає час золотим, і коли люди займаються мирною працею й їм в цьому сприяє давньоримський бог посівів, плодоносності Сатурн, коли вони в мирі й злагоді творять багате життя, оспіване поетами у митцями.

Лазар Баранович створює яскраву картину мирного часу, коли людина працює в полі й від своєї, хоча й важкої, праці отримує насолоду:

Начебто списи, колосся по полю,
Люди колосся стинають без болю.
Піт із них ллється, то рать не кривава,
Праця нелегка, жнива – не забава.
Зводяться скирти в полях, мов могили,
Буде чим людям підкріплювать сили.
Далі на гумна пшениця прямує,
Вже там господар усім урядує:
Збіжжя спочатку велить молотити,
Мельникам зерно під жорна возити,
Борошно біле з млина прибуває,
Пекар із нього в діжі тісто має,
З печі виходять хліби всім на диво –
Труд свій щоденний спожиймо щасливо.

(«В полі робота, до неї охота», переклад Ольги Кречотень [13, с. 317])

І все це гине, все руйнується у згарищах війни, які задимлюють золоті промені Сонця, у яких гине й сам трудар-творець здобутків й щасливого буття.

Але час воєн формує й іншу мораль і психологію життя людини. З'являються ті, хто мріє в цих кривавих бійнях здобути собі славу, багатство, владу, придбати капітали, ґрунти, збагатитися на віки. Лазар Баранович засуджує це соціальне явище:

Пиха єдина у світі панує,
Кожен сусіді ніщо не дарує.
В світ цей прийшовши, Господь казав вірним:

«Вчись кожен серцем, як я, будь покірним!»

Мало з людей хто дозрів до покори,

Пихою кожен хвалитися скорий.

(«У світі так ведеться, що лихо сміється», переклад Валерія Шевчука. [11, с. 17])

І художники слова чернігівської літературної школи засуджують ці явища, бо вони ведуть до розбрату, до соціальної напруги. А тому в деяких творах звучать гнівні рядки проти тих, хто збагачується за рахунок інших, втрачаючи таким чином моральні якості, процес накопичення багатства йде за рахунок експлуатації і приниження інших людей. При цьому багатій не соромиться це робити. А раз так, то душа його спустошується, бо він думає лише про золото.

Для Іоанікія Галятовського такі люди викликають тривогу, «бо они от Бога отдаляются, а служат маммоне, то есть богатствам своим».

«Богатства человекѣви шкодят. Озмѣте собѣ двѣ ваги, на единой вазѣ положѣте злото, албо срѣбро, албо грошѣ, албо щokolвек з богатства. Тая надоль нахилится. Другая вага нехай будет порожняя. Тая догори поднесетя. Так і людей злото, срѣбро, грошѣ и богатства инши надоль до пекла нахилают; убоги зас люде, котрыи нѣчого не мають, догоры, на небо подносятся» [14, с. 192].

Правда, письменник тут робить уточнення відносно бідності. Бідних же, «котрыи не мають, але хотять мѣти и богатыми бути», тобто здобути це багатство, повинні попрацювати.

Як стверджують деякі дослідники, в літературі XVII ст. і зокрема в творах чернігівчан «проявляються суперечність між домінуванням в українській духовності XVII ст. ідеї «святої бідності», аскетизму, відмови від мирських благ і прагнення до заможності, утвердження краси світу, його багатоманітності, повноти чуттєвого буття, що пробиває собі дорогу з перетворенням верхівки козацтва на панівний клас часів утвердження Гетьманської держави» [15, с. 72].

Декларація подвійної природи людини характеризувалася двома початками: існуванням «внутрішнього» духовного образу життя і «зовнішнього» плотського, яке підпорядковане чуттєвим потребам. І це особливо помітно уже в літературі XVIII ст.

Митці чернігівської літературної школи соціальну справедливість в житті людей розглядали не з економічного боку, а з морального, гуманістичного, закликали людей робити іншим добро.

Розглядаючи цю соціальну проблему, письменники-чернігівчани звертали увагу і на людину бароко, із якою була пов'язана тема

духовності. І це не випадково, бо художники слова XVII ст. були переважно церковнослужителями. Церква в цей час відігравала велику роль в житті українців як духовна інституція й через своїх служителів проповідувала відповідні істини й виступала безпосередньо творцем всебічного розвитку багатожанрових напрямів та видів культури бароко.

У XVII ст. у значній мірі змінюється і характер самого духовника і проповідника Божого слова. Він перестав бути лише представником молитовного споглядання, зразком терпіння, аскетизму, подвижництва. Він вступив у боротьбу за свої принципи, виступав енергійним, діяльним у відстоювання не лише православ'я, а й соціальних та національних інтересів, незалежності України (хоча були й такі, що тягнулися до Росії або притримувалися аскетизму, як Д. Туптало) і її культурного відродження. Тобто служіння Богу й виконання земних обов'язків, якими керувалися прихожани, йшло паралельно.

Релігійність українця, а з цим і сприйняття Боголюдини Ісуса Христа та святих пояснюється тим, що українці в своїй переважній більшості мають м'яку душу, а їх свідомість сформована, як стверджує А. Колодний, на двовір'ї язичницького і християнського, яке об'єднувало й символи країни, взяті з природного середовища (калина, тополя, лелека тощо), так і обряди, сформовані на природному рівні, що мали міфологічний підтекст [15, с. 63]. А у зв'язку з тим, що «українець – переважно художня натура, тому він сприймає релігію не стільки через систему її заідеологізованих богословських викладок, скільки через змістовно оформлену систему образів, символів (іконопис, стінопис, архітектура, спів тощо)» [15, с. 55].

У багатьох творах цього часу пропагується православне вчення у спеціально написаних проповідях. Цей літературний жанр був особливо популярним, про що свідчать книги чернігівчан Кирила Транквіліона-Ставровецького «Перло многоцінне», Антонія Радивилівського «Вінець Христов», «Горець», Лазаря Барановича «Меч духовний», «Труди словес проповідних», Іоанікія Галятівського «Небо нове», «Скарбнице потрібне», «Ключ розуменія» та ін.

Особливість цих творів полягала в тому, що високе, святе дещо приземлялося, а тому читач чи слухач сприймав Божественне як реальне. Особливо близькими стають для них образи Ісуса Христа, Матері Божої, Святого Миколая. Саме ці образи-символи із їх глибоким змістом відповідали потребам серця українця. [Там само, С. 55].

Життя українців базується на Божих заповідях. За віру вони віддавали своє життя, але в цьому не було прояву фанатизму. Це

було природним, закладеним у їх простонародній свідомості. В основі життя українців лежали поняття рівності і справедливості.

Божественне у творах чернігівчан завжди супроводжувало життя людей, що належали до різних соціальних груп, і робило його збагаченим і прекрасним, або слабшим, стихійним. Часто це супроводжувалося яскравими символами. Так, Дмитро Туптало розглядає життя як корабель, що знаходиться в бурхливому морі: «Наилучший образ міра сего от Бога написанный есть море. В морской воде, аки в зеркале, наилучше мір сей увидѣти можно» [16, с. 110].

В інших творах символом бурхливого і неспокійного життя виступають завірюха, дощова злива чи буря, що ламає дерева, піднімає високо вгору морські хвилі.

І в цьому житті герої творів бароко показані по-різному: схвилюваними, бунтівними, веселими, жертвовними, життєрадісними, авантюрними, готовими на подвиг у ситуаціях, які загрожують смертю. Такими переважно виступають козаки та військові лицарі. Саме в цій верстві українців зустрічаються ті, що готові до святої пожертви, готові віддати життя задля перемоги.

Іоанікій Галятовський в «Казанні 2 на въехание ...», Антоній Радивилівський у «Слові часу войны» створюють образи захисників саме такими безстрашними.

У зв'язку із цим в бароковій літературі XVII ст. формується тема перемоги життя над смертю. Л. Крщонович у панегірику «Воскреслий Фенікс» (1683), що присвячений Лазарю Барановичу, розкриває цю тему.

В основу твору поет поклав мотив Фенікса, який, старіючи, сплює себе промінням сонця і потім знову відроджується із власного попелу. У панегірику поет прославляв діяння Л. Барановича, які залишаються і після його смерті.

Так, наука – не забава,
Знає, з чого квітне слава.
Нею смерть долають люди:
Хто й помер, то жити буде.
Що в житті оті клейноти
І оманливі чесноти?
Не те золото, що сяє,
Зверху блискітками грає.
Так порожнє світло слави
Спопеліє без обави.

Мудра праця – ось чеснота,
Відчиня небес ворота.
І про те потрібно знати,
Забуттям не зневажати... [12, с. 82]

Славні діяння заради людей, Вітчизни й залишають людину бароко, чи це буде військовий полководець, державний діяч, митець, простий козак, продовжувати жити і після смерті. Саме на це звертали в своїх панегіриках, присвячених окремим визначним особам історичного часу чернігівські літератори. У багатьох їх творах виступає яскрава особистість, що пов'язала своє життя із національно-визвольною війною українського народу проти татар, турків, польської шляхти чи московитян, що можуть підкорити собі Україну, або й іншими епізодами життя козаків чи представників якоїсь знаної верстви населення Вітчизни. Це підтверджують твори О. Бучинського-Яскольда про Чигиринські походи 1667–1673 рр. «Побудка ... християнським воям» та «Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677», присвячені гетьманові Івану Самойловичу, панегірики Іоанікія Галятовського «Лебідь» (1677) та «Вірші» Івана Величковського про Лазаря Барановича, Івана Орновського про Теодора Захаржевського тощо. У цих присвятах іде уславлення видатних козацьких вождів, церковних діячів та інших знаних людей.

Аналізуючи ці твори, слід звернути увагу на їх художню специфіку, бо написані вони всі в стилі бароко. А тому кожний персонаж та його діяння подаються у звеличеному тоні, а це штовхало авторів на використання специфічних художніх засобів: вишуканих метафор, незвичних порівнянь і гіпербол, витонченої атрибутики барокового стилю.

Як і О. Крщонович, І. Величковський у своїх «Віршах до Лазаря Барановича» згадує легенду про Лазаря, що воскреснув, та про зерно, що дало твердий колос. Далі ця символіка переростає в конкретні діяння архієпископа Л. Барановича, бо поет називає все те, що він зробив для громади: написав і надрукував багаточисельні книги, створені не для того, щоб прославити себе, а своїм «співом вславити Землю», відкривав для людей «небесні книги», вгамовував науковий голод, творив добро, сіючи зерна своєї наполегливої праці:

Зерня прийме хай Твоя Святоблівість,
Те, котре має таку щедротлівість,
Що перевисить живе усе більше
за усе інше.

Зволь милостиво від нас його взяти,
Просим покірно. Ти звик віддавати
Не лише словом нам Божим жаданим,
А і поданням.

Сій у нас гойно своєю рукою
Ти щедротливість, а ще добротою
З нашої схильності май добра всякі –
Овоч подяки. [7, с. 35]

Творчість письменників чернігівської літературної школи розвивалася в контексті загальноєвропейського барокового мистецтва «контрастності та пристрастності, риторичної декларативності, візуалізації та варіантності, імпровізації та театралізації, символічної алегоричності та жадання вічності, метаморфози та метафори тощо» [5, с. 93]. При цьому вони вносили немало того, що пов'язано з ментальністю українського народу, його гуманістичними та просвітницькими устремліннями, ідеалами, національними традиціями, розвиваючи його поетику й структуру далі, насичуючи її українськими елементами, що дало можливість говорити про бароко як українське, козацьке.

Крім глибокого і широкого у своєму прояві патріотизму, філософської проникливості в життя і осмислення сутності людини, релігійності як специфічних ознак українського бароко, у багатьох творах письменників цього часу помітна опора на традиції античної міфології, її образів, які часто подаються «через християнське тлумачення» і загальнохристиянське релігійне світосприйняття. І використання цієї образної системи, сюжетів говорило про ерудицію поетів, їх знання світової літератури та культури в цілому.

Звернемося до деяких прикладів. Іван Величковський у своєму панегирику – присвяті гетьманові України Івану Самойловичу використовує образ міфічного героя Дедала, який змайстрував крила, щоб разом із своїм сином Ікаром вирватися з неволі кіпрійського царя Міноса. Поет уже з перших слів твору переносить нас у світ автора і його персонажа. Античний герой у творі служить для автора яскравим порівнянням, яке він поступово переводить в алегорію. Ці художні прийоми поет використовує для того, щоб глибше розкрити свою основну думку: щоб піднятися, як Дедал, до неба, необхідно працювати, бо «без добра і віра порожня буває». На одній вірі, на одному крилі, стверджує автор твору, не злетіти до неба. І він радить своєму героєві, гетьманові, опертися у своєму житті та

діяльності на шість небесних крил: Віру, Надію, Любов, Смирення, Чистоту й Убогість.

Міфічні крила Іван Величковський асоціює з трикратним хрестом та трикратними християнськими символами, які стають підпорою для діянь гетьмана:

Хай три крила, що дані на щастя для тебе,
Візьмуть благословення трикратне із неба.
Одним хрестом честь Богу довкруг розширяєш,
А другим супостатів, погнавши, страхаєш.
Та третім, що у Божій дістав благодаті,
Мир у Вітчизні любій зумієш тримати.

У поемі «Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677» О. Бучинський-Яскольд, розповідаючи про тяжкий стан, у якому опинилися його жителі, подає умовну картину ворожого племені, використовуючи образи грецької міфології, які символізували собою все огидне, неестетичне у людському житті: страшний дракон Пітон, багатоголова змія Гідра, які були вбиті Геркулесом, Тритон (божество з людською головою, кінськими грудьми та ногами і двома риб'ячими хвостами), Тизифона, богиня крові і помсти тощо. Це дає можливість авторові, звертаючись до Бога за допомогою, виправдати смертельний вирок усьому цьому огидному суспільству:

Диха смардне болото, вогонь із уст Пітона,
Із якого ця гідра бридячного лона?
Чи з'явилась зі дзбана старого Тритона,
Чи вродила те диво на світ Тизифона?
Християн тисне нехрист накотом важеним.

Вдар їх, Боже! Кинь в їжу гадюкам шаленим! [11, с. 182]

О. Бучинський-Яскольд у цій поезії використовує й інші яскраві художні засоби: психологізм («вже іржуть у тривозі сполохані коні»), метафору («Плаче вже тридцять років вона [Україна] на руїну»). У нього «доля-щербата», «сила-велика», «слово-пристрастне», «зброя-блискуча», «кров-гаряча» тощо. Метаморфічність відчувається в описові стану, у якому опинився Чигирин у турецько-татарській облозі. «Ці поля чигиринські, – пише автор, підкреслюючи тяжкий стан чигиринської землі та її жителів, – давно не орались. Гострим скопані рогами (мався на увазі турецький символ на знамені – напівмісяць – Г. С.), а трупом всівались».

В іншому місці порівняння переростають в алегоричність, метафоричність і гіперболічність: загиблі вороги в поемі «в полі ніч вічну

ночують», турки «хрущать в гущавині ... мов дикі свині», і, навпаки, заporожці висліджують ворогів, «як найліпші мисливці».

Картину поля О. Бучинський-Яскольд малює образно, використовуючи свої художні засоби, опираючись на традиційну народну поетику: «Ті убиті, а інші, подібно до курок, / Що розтріпав їх яструб», чи «Стелить миль на десятки, кладе переправи / З турків злих українець для вічної слави».

Подібні порівняння і символіка насичують і поезію «Піднесення, або обрис ясного палацу, у якому вічно живе слава їхніх милостей панів Обидовських, на вічне поєднання пером гербового орла писано» Івана Орновського із його книги «Спеца дорогого каміння». У цій скарбниці поезії поет згадує і місце грецьких богів, Олімп, на якому, образно, займають місце Обидовські, один із них, Іван, в уяві митця має за спиною орлині крила, і може безупинно літати разом з богом теплого західного вітру Зефіром, але тут поет застерігає, що інший бог вітрів Гіппотад (Еол) «пиху в ясині тримає», а тому слід думку свою висловлювати чітко, зрозуміло, без потаємних задумів.

Та як думку не може ніщо перегнати,
То й непевності мислі нічим не здолати,
Сну подібна вона, бо все криво з'являє,
Дасть розв'язку інакшу, аніж обіцяє.
І мій човен загнали не в той берег весла,
Куди думка летуча нестримно понесла.
Я обходив був Феба, але в тому гоні,
Гелікон оминувши, я став в Геліконі. [11, с. 121]

Опинившись на горі муз, на парнаських вершинах, поет мріє оспівати свого героя не вічними римами Мнемозини, які тримає тут богиня пам'яті, а своїми звуками, що народжують дзвінкі струни лютні, і дати богові світла й поезії Аполлону, сину Латони з Далії «також вічності образ з плюща гарно звитий» [Антологія укр. поезії. Т. 1. С. 221].

І який би вірш І. Обидовського ми не взяли б із «Специ дорогого каміння» чи «Богатого саду», скрізь знайдемо приклади використання подібних образних виразів, оснований на грецькій міфології: богиня помсти Алекті, бог вогню Вулкан, богиня війни Беллона, бог війни Марс та інші – все це ті персонажі, які допомагають авторові твору зобразити складний воєнний етап життя України, у якому вона опинилася й в яких важких умовах її охороняють звитяжні сини. І

поет мріє про той час, коли прийде спокій і на землі буде господарювати Цібелла (Кібелла), богиня родючості і достатку.

Як свідчать деякі дослідники, зокрема А. Макаров, у творах І. Галятовського, зокрема у «Ключі розуміння», знаходимо «зорово-словесні метафори», які дають можливість «невидиме» сприймати тілесними чуттями як «видиме». Хоча все це означало не саме явне, а те, що за ним стояло [10, с. 91].

Саме такий зорово-словесний образ створює І. Галятовський, осмислюючи поняття *церква*. Письменник наводить різні її вчені тлумачення: архітектурне, тобто явне фізичне, зроблене «з каменю або з дерева», духовне, яке уже не можна уявити собі як видиме, це вже щось інше. І воно постає в уяві поета різними баченими символами, начебто «виноград, тобто сад, де визрівають плоди духовні» або ж як «голубиця», що підноситься до неба на крилах віри, чи «корабль», який пливе у морі зелених пристрастей. І завершальне уявлення церкви як «тіла Христового». І кожну його частиночку митець розкриває: волосся на ньому це святі мученики, очі – пророки, зуби – законники (ченці), шия – єпископи та архієпископи, руки – праведні царі, гетьмани і воєводи. «Знайдуться, зауважує І. Галятовський, ще численні імена інші, котрими церква свята називається» [14, с. 83–86].

Світ настільки складний, що не можна не погодитися з А. Макаровим, що «якщо тілесний світ має свої конкретні форми, то й світ думок мусить мати певні певні «мислеформи», що й довів на практиці письменник XVII ст. І. Галятовський».

Використання в літературі XVII ст. різного типу образного мислення – умовного, філософського, агітаційного, дидактичного, умовнохудожнього, ірраціонального тощо спонукало її авторів шукати й відповідні форми. І твори письменників чернігівської літературної школи демонструють не лише різнобарв'я художніх засобів, які прикрашали думку, робили її виразною, красивою, а багатство форм подачі тексту.

Поруч із традиційними для свого часу формами проповіді, з'являються оповідання-легенди («Небо нове», «Скарбниця потрібная...» І. Галятовського, «Руно орошене» Д. Туптала), трактати («Лебідь» І. Галятовського), панегирики («Чигирин, прикордонне місто ...» О. Бучинського-Яскольда), «Вірші про Лазаря Барановича» І. Величковського, «Воскреслий Фенікс» Л. Крщоновича, «Спеца дорогого каміння», «Багатий сад» І. Орновського) тощо. Зустрічаються у творчості чернігівчан і ліричні та історичні пісні, присвяти.

Дуже багато вніс в українське бароко нових, або ж реформованих чи сконструйованих і рідко використовуваних в літературі поетичних форм Іван Величковський. Поет відверто займався експериментуванням. В одних випадках він грав зі словом, буквою, складаючи вірші, у яких усі речення розпочиналися на одну букву чи слово, в інших – грався у звукозапис, коли кожний склад слова закінчувався однією і тією ж голосною.

Перегортаючи збірник «Повне зібрання творів. Дзигар цілий і напівдзигарик» (2004) зустрічаємо і рак словесний, коли слова читаються навпаки, акростих, абетковий вірш, лабіринт, у вигляді пірамід, стовпів, квітки, чотирикутників тощо.

І все це Іван Величковський робив для того, щоб збагатити українську, рідну літературу. У «Передмові до читальника» збірника «Молоко від вівці пастирю належне» він зізнавався, що в літературі різних народів зустрічав написані їх мовою твори, у яких знаходив «оздобні та майстерні штуки», які були створені для потіхи, як «марні сьогосвітні жарти», «але не на славу Божу видані».

«Я ж, як справжній син Малоросійської вітчизни нашої, підкреслював автор збірника, уболіваючи на те серцем, що в Малій нашій Росії досі таких ні від кого друком виданих не оглядаю трудів, із горливості своєї до милої Вітчизни, прикликавши Бога та Божу Матір і святих, умислив, скільки можливість простого розуму мого дозволяли, деякі значніші поетичні штуки заявити руською мовою, не з якоїсь мови на руську їх перекладаючи, але власною працею моєю на подобенство іншорідних складаючи, а деякі цілком руські способи віднаходячи, які чужою мовою не можуть бути з'явлені» [74, с. 54].

Це свідчення поета розкриває дуже важливий бік його творчої майстерності. Він усі свої «штуки» створював багатою українською мовою, яка може не лише запозичувати в чужій літературі щось цікаве, а й сама сприяє створенню нового. І займався він цією справою як син України, дбаючи про розвиток її художнього слова.

«Упевняю також ласкавого читальника, що коли ці вірші мої він швидко пройде, не добачивши, яка в кожному штучка ховається, мало або жодного не досягне пожитку. Але коли над кожним віршиком так багато забавиться, аж доки зрозуміє, що в ньому за річ захована, вельми їх полюбить» [Там само]. Тож поет складав свої вірші не для втіхи, а для розумового розвитку.

Таким чином, чернігівські літератори засвідчили своєю творчістю, як тематичне різнобарв'я, яке збагачувало український літе-

ратурний процес XVII ст., загострювало немало важливих питань тогочасного життя і сприяло утвердженню у ньому гуманістичних ідей, так і демонстрували різні типи мислення та форми його обрамлення, відкрили для наступних поколінь двері використання цих здобутків та орієнтували на пошук нового, оригінального і важливого, що сприяло б, попри усі перепони, розвиткові української словесності.

Література

1. Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини в XII–XX ст. Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2003. 328 с.
2. Сунцов М. К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. 1. Лазарь Баранович. Харьков, 1885.
3. Радишевський І. Лазарь Баранович. *Українська літературна енциклопедія*. Київ: Радянська енциклопедія. Т. 1. С. 127.
4. Кречотень В. Іван Величковський. *Українська літературна енциклопедія*. Київ: Радянська енциклопедія. Т. 1. С. 284.
5. Маслюк В. Олександр Бучинський-Яскольд. *Українська літературна енциклопедія*. Київ: Радянська енциклопедія. Т. 1. С. 256.
6. Шевчук Валерій. Дорога в тисячу років: роздуми, статті, есе. Київ: Радянський письменник, 1990. 411 с.
7. Величковський Іван. Повне зібрання творів. Київ: Дніпро, 2004. 190 с.
8. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературних термінів. Київ: Радянська школа, 1971.
9. Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Учебн. пособие. Москва: Высшая школа, 1970. 379 с.
10. Антологія української поезії. Т. 1. Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI–XVIII ст. Київ: Дніпро, 1984. 454 с.
11. Аполлонова лютя. Київ: Молодь, 1982. 318 с.
12. Давня українська література. Хрестоматія. Упорядкування, передмова, коментарі М. М. Сулими. Київ: Освіта, 1996. 656 с.
13. Галятовський Іоанкій. Ключ розуміння. Київ: Наукова думка, 1985. 445 с.
14. Історія української культури: у 5 томах. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. 1147 с.
15. Сочинения Св. Димитрия Ростовского. Киев, 1824. Ч. 1.

References

1. Samoilenko, H. V. (2003) *Literaturne zhyttia Chernihivshchyny v 12–20 st.* [Literature Life of Chernihiv Region in the 12th–20th centuries]. Nizhyn: Aspekt-Polihraf Publ. [In Ukrainian]
2. Suntsov, M. K. (1885) *K istorii yuzhorusskoy literatury 17 stoletiya. Vyp. 1. Lazar Baranovich* [To the History of South Russian Literature of the 17th c. Vol.1. Lazar Baranovich]. Kharkiv, 1885. [In Ukrainian]

3. Radyshevskiy, I. *Lazar Baranovych* [Lazar Baranovych] Ukrainska literaturna entsyklopediia [Ukrainian Literature Encyclopedia]. Kyiv: Radianska entsyklopediia Publ. Vol. 1. P. 127. [In Ukrainian]
4. Krekoten, V. *Ivan Velychkovskiy* [Ivan Velychkovskiy] Ukrainska literaturna entsyklopediia [Ukrainian Literature Encyclopedia]. Kyiv: Radianska entsyklopediia Publ. Vol. 1. P. 284. [In Ukrainian]
5. Masliuk, V. *Oleksandr Buchynskiy-Yaslold* [Oleksandr Buchynskiy-Yaslold] Ukrainska literaturna entsyklopediia [Ukrainian Literature Encyclopedia]. Kyiv: Radianska entsyklopediia Publ. Vol. 1. P. 256. [In Ukrainian]
6. Shevchuk, Valerii. (1990) *Doroha v tysiachu rokiv: rozdumy, statti, ese* [The Way Throughout Thousand Years]. Kyiv: Radianskyi pysmennyk Publ., 1990. 411 p. [In Ukrainian]
7. Velychkovskiy, Ivan. (2004) *Povne zibrannia tvoriv* [Complete Works]. Kyiv: Dnipro Publ. (Repr.) [In Ukrainian]
8. Lesyn, V.M. & Pulynests, O.S. (1971) *Slovnnyk literaturnykh terminiv* [Literature Studies Terms Dictionary]. Kyiv: Radianska shkola Publ. [In Ukrainian]
9. *Teoriya literatury v svyazi s problemami estetiki* [The Theory of Literature in the Context of Aesthetics Problems]. Manual. (1970) Moscow: Vysshaya shkola Publ. [In Russian]
10. *Antolohiia ukrainskoi poezii* [The Anthology of Ukrainian Poetry]. Vol.1. *Ukrainska dozhovtneva poeziia. Tvory poetiv 11–18 st.* [Ukrainian Poetry before 1917. The Works of Poets of the 11th–18th centuries] (1984) Kyiv: Dnipro Publ. [In Ukrainian]
11. *Apollona liutnia* [Apollo's Lute] (1982). Kyiv: Molod Publ. [In Ukrainian]
12. *Davnia ukrainska literatura. Khrestomatiiia* [Old Ukrainian Literature. Reader]. The foreword and comments by M. M. Sulyma. (1996) Kyiv: Osvita Publ.
13. Haliatovskiy, Ioanikii. (1985) *Klyuch rozyminnia* [The Key to Understanding]. Kyiv: Naukova dumka Publ., 1985. (Repr.) [In Ukrainian]
14. *Istoriia ukrainskoi kultury: u 5 t.* [The History of Ukrainian Culture: in 5 volumes]. (2003) Kyiv: Naukova dumka Publ. Vol. 3. [In Ukrainian]
15. *Sochineniia Sv. Dimitriia Rostovskoho* [The Works of St. Demetrius of Rostov]. (1824) Kyiv, 1824. Part 1. (Repr.) [In Ukrainian]

Samoilenko H. V.

Doctor of Philological Sciences, professor at the Chair of Literature, Methods of Its Teaching, History of Culture and Journalism of Mykola Gogol Nizhyn State University

Baroque Specificity of the Works of Chernihiv Literature School Writers of the 17th Century

In the paper on the basis of wide scientific and factual material the main features of the functioning in Chernihiv in the 2nd half of the 17th c. of a special literature school (which included L. Baranovych, I. Haliatovskiy, I. Velychkovskiy, D. Tuptalo, L. Krshchonovych) are for the first time revealed: 1) the availability of the vivid personality, which united other writers; 2) their active part in the civil life of Ukraine; 3) thematic and genre proximity of their works and their national specificity; 3) the common creative method, i.e. baroque, which

determined the style and methodological orientation of their creative work; 5) the availability of a special publishing house, which contributed to the popularization of writers' works. A particular attention is paid to the thematic richness of the works, which was closely related to the life of society at that time, the heroic struggle of the Ukrainian people, the Cossacks against the Turks, Tatars, Polish nobility and Russian troops for national independence, for the peace on earth. A considerable attention is paid to the baroque style, which permeates the entire creativity of Chernihiv school writers, to the different types of thinking of the authors, and to the wealth of framing the text forms. The significance of the creative work of representatives of the Chernihiv Literary School and of their creative method for the further development of Ukrainian literature of the 18th century is indicated.

Key words: Chernihiv, literature school, L.Baranovych, I.Omovskiy, I. Velychkovskiy, D. Tuptalo, L. Krshchonovych, baroque, themes, genres, types of thinking.